

tendencije razvoja seoskih gospodarstava jugoslavije

josip defilippis

institut za jadranske
kulture i melioraciju
krša sveučilišta u splitu,
split, jugoslavija

Uvodno, autor kratko prikazuje nastanak seljačkog gospodarstva u Jugoslaviji, odnosno borbu seljaka da konstituiraju, učvrste i prošire svoj posjed. On se i danas, usprkos industrijalizaciji, razvijenom tržištu i, konačno, vlastitoj sve većoj okrenutosti ka nepoljoprivredi teško odvajaju od porodičnog gospodarstva.

Radna snaga na gospodarstvu se stalno smanjuje, pa danas gotovo polovina domaćinstva s gospodarstvom nema poljoprivrednika. No, to ne znači da se zemlja ne obrađuje, pa autor smatra da je deagrarizacija znatno manja nego što to statistički podaci pokazuju i da je ispravnije govoriti o deprofesionalizaciji poljoprivrede.

U odjeljku o proizvodnim kapacitetima autor prati kretanje broja i prosječnih površina gospodarstava (tendencija usitnjavanja) u poslijeratnom razdoblju, promjene u stočnom fondu, te stupnja mehaniziranosti.

Prikazujući ekonomiku gospodarstva kroz prihode i izdatke, autor zaključuje da je u promatranom razdoblju došlo najprije do ujednačavanja prihoda poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava, naravno, u istim posjedovnim kategorijama, te do, u zadnje vrijeme, blage prednosti za poljoprivredna zahvaljujući većem prihodu sa gospodarstva ali i većem dohotku izvanpoljoprivrednog dohotka.

Što se izdataka tiče, oni su od osamdesetih godina bili veći za potrebe domaćinstva, a od tog vremena rastu brže izdaci za gospodarstvo.

primljeno lipnja 1988.

—→ U našim krajevima računa se da je formiranje seljačkog gospodarstva, kao novi društveno-ekonomski oblik organizacije proizvodnje, zahvatio značajnijeg maha ustankom u Srbiji 1804. godine, u krajevima pod austrijskom vladavinom poslije revolucionarnih pokreta godine 1848., te u Makedoniji i Kosovu godine 1912. oslobođenjem od turske vladavine. Čitavo to razdoblje protkano je oslobodilačko-revolucionarnim ratovima i pokretima u kojima je seljaštvo najšire sudjelovalo što je vodilo učvršćavanju seljačkog gospodarstva kao oblika proizvodnje. Agrarne reforme 1919, 1945. i 1953. godine pridonijele su stvaranju, proširenju i učvršćivanju zemljišnog vlasništva seljaka proizvođača, kao

materijalne (zemljišne) podloge za stvaranje i razvoj njegovog gospodarstva. Pokušaj kolektivizacije poljoprivrede 1948. kao metoda ukidanja seljačkog gospodarstva, naišao je na snažan otpor seljaštva i rezultirao općim padom proizvodnje pa je ubrzo bio i napušten.

U fazi svog konstituiranja i još dugo iza toga, osnovni zadatak gospodarstva je da svojom proizvodnjom podmiri potrebe domaćinstva. Prodorom robno-novčanih odnosa u poljoprivredi i selu, mijenja se i osnovni zadatak gospodarstva. Osnovno je realizirati što veću tržišnu proizvodnju i kroz nju što veći dohodak. Od proizvodnje namijenjene domaćinstvu, proizvodna struktura se sve više okreće prema zahtjevima tržišta. Izlaskom na tržište seljačko gospodarstvo se najtješnje integrira u nacionalnu privredu što, povratno, izaziva potrebu primjene takvih sredstava i postupaka u proizvodnji (općenito nazvanu modernizacijom) koji će rezultirati većom, ekonomičnijom i rentabilnijom proizvodnjom. S druge strane, ta integracija u nacionalnu privredu znači potpadanje pod sve veći utjecaj općih uvjeta i mogućnosti razvoja nacionalne ekonomije, odnosno ekonomske i društvene politike razvoja. To dalje znači da će sve više proizvodno-ekonomski razvoj seoskog gospodarstva biti uvjetovan globalnim potrebama i politikom razvoja privrede i društva.

Burne promjene na selu i seoskom gospodarstvu izvao je poslijeratni industrijski razvoj i deagrarizacija koja je iz tog razvoja proizašla. Deagrarizacija je izvukla iz poljoprivrede i gospodarstva ogromnu masu radne snage. Međutim, taj proces izvlačenja radne snage iz gospodarstva, kažemo, nije bio dovoljno radikalno. Seosko domaćinstvo je zadržalo gospodarstvo na kojem angažira dio, sada već nepoljoprivredne radne snage. Uostalom, samo 37,5% seoskog stanovništva je poljoprivredno stanovništvo. To je uvjerljiva manjina. Sigurno je, međutim, da većina (autohtonog) seoskog stanovništva ima duboke korijene u poljoprivredi, ima svoje (često puta i minijaturno) gospodarstvo na kojem realizira kakvu-takvu proizvodnju. S druge strane, sve se veći broj »gradskih« domaćinstava na posjedima svojih roditelja (rodbine) ili na novo formiranim posjedima bavi poljoprivrednom proizvodnjom. Došlo je tako do formiranja niza socio-ekonomskih tipova domaćinstva (nepoljoprivrednih – mješovitih – poljoprivrednih, seoskih i gradskih) koji prema gospodarstvu imaju različite interese i odnose što se reperkutira i kroz proizvodno-ekonomske rezultate i reprodukciju gospodarstva.

Dalje, iako je sve veća orijentacija prema tržišnoj proizvodnji činjenica je da je proizvodnja za potrebe domaćinstva vrlo visoko zastupljena. Osim kod specijaliziranih, ta proizvodnja je više ili manje zastupljena kod svih tipova domaćinstva i gospodarstva. To je jedan način samoopskrbe seoskog domaćinstva, način da se neutraliziraju hirovite ćudi tržišta i na »jeftin način«, makar i djelomično, pokriju u budžetu domaćinstva izdaci za prehranu. Na taj način, još i danas, gospodarstvo zadržava iskonsku funkciju podmirenja potreba domaćinstva, čak i onda kada je ono po svojim djelatnostima i dohotku, izrazito oslonjeno na nepoljoprivredu.

Prema tome, kroz čitavu povijest seoskog gospodarstva bilježimo pritisak (često i krvav) seljaka da konstituiraju, učvrste i prošire svoje gospodarstvo kao ekonomsku podlogu njegove egzistencije i dobrobiti, na koju se on – shodno prilikama – u većoj ili manjoj mjeri oslanja. Danas su industrijalizacija i tržište »otvorile« mogućnosti odvajanja seljaka od gospodarstva i njegovo prestrukturiranje u smislu stvaranja i razvoja sve više tržišno orijentiranih gospodarstava. Očito je da ni industrijalizacija, ni tržište nisu bili toliko snažni i efikasni ekonomski movensi koji su mogli

izvršiti radikalnije odvajanje od gospodarstva, odnosno, prouzrokovati efikasniju restrukturaciju unutar gospodarstva prema tržištu i kroz to na moderniju i ekonomičniju proizvodnju.

1. radna snaga na seoskom gospodarstvu

U posljednjih tridesetak godina (1948–1981) poljoprivredno stanovništvo Jugoslavije se smanjilo od 10,6 milijuna na 4,3 milijuna, odnosno od 67,0% na 19,9%. Unatoč izuzetno intenzivnog procesa deagrarizacije, udjel poljoprivrednog stanovništva u Jugoslaviji je znatno iznad mnogih razvijenih zemalja¹⁾. Time se na jednoj strani mijenja ekonomska struktura stanovništva, a na drugoj odnos između poljoprivrednog stanovništva i njegovih radnih kapaciteta i zemljišta.

U istom razdoblju (1948–1981) agrarna naseljenost za ukupno poljoprivredno stanovništvo smanjila se na skoro jednu trećinu (od 132 na 54 poljoprivredna stanovnika na 100 ha obradivih, a za aktivne poljoprivrednike na nešto manje od jedne polovice (od 72 na 32). Radni kapaciteti u poljoprivredi smanjili su se nominalno na manje od jedne polovice²⁾.

Kada govorimo o radnoj snazi u poljoprivredi značajno je upozoriti i na njenu starosnu strukturu. Općenito, kao posljedica dugoročnog i naglog odljeva mlađeg kontingenta iz poljoprivredne populacije, poljoprivredno stanovništvo stari. To je najstariji segment našeg ukupnog stanovništva³⁾. Čak jedna četvrtina (24,5%) aktivnog poljoprivrednog stanovništva ima preko 60 godina starosti.

U 1981. godini 2.676.314 domaćinstava je imalo poljoprivredno gospodarstvo, što znači da je čak 43,2% ukupnog broja domaćinstava u Jugoslaviji imalo gospodarstvo. U tim domaćinstvima (s gospodarstvom) je živjelo 11.191.327 ili čak 49,9% sveukupnog stanovništva Jugoslavije. Kako se pouzdano može pretpostaviti da između svih tih domaćinstava i njihovih gospodarstava postoji nekakva radna, pa onda i dohodovna veza proizlazi da je stupanj povezanosti između ukupnog broja domaćinstava i njihovog stanovništva s poljoprivredom znatno veća negoli što bi se to moglo zaključiti iz stupnja deagrarizacije (19,9% poljoprivrednog).

S druge strane, od registriranih domaćinstava s gospodarstvom čak gotovo polovina (47,1%) nema poljoprivrednika. Po svom socio-ekonomskom sastavu to su nepoljoprivredna domaćinstva u kojima nepoljoprivrednici upravljaju gospodarstvom, i u najvećoj mjeri, rade na gospodarstvu. Prema tome, ona su i radno i dohodovno vezana uz poljoprivrednu proizvodnju na gospodarstvu. To je onaj fond rada (radne snage) koji se ulaže i iskorištava u poljoprivredi – na gospodarstvu – a nije registriran kao rad u poljoprivredi (bilo kao »poljoprivredno stanovništvo«, bilo kao »aktivni poljoprivrednik«). Prema tome, obim angažiranog rada u jugoslavenskoj poljoprivredi faktički je znatno veći od onog

1) Francuska 8,2%, Italija 10,6%, Španija 15,9%, Austrija 8,2%, Belgija 2,0%, Danska 6,4%, Njemačka DR 9,0%, Njemačka SR 3,4%, Mađarska 15,8%, Grčka 36,4%, Turska 53,0%, Poljska 28,7%, Čehoslovačka 9,3% (FAO Production yearbook — 1982)

2) Unatoč naglom padu radne snage u poljoprivredi gustoća naseljenosti u Jugoslaviji je znatno veća od mnogih razvijenijih zemalja (Francuska 10, Italija 18, Španija 11, Grčka 38, Turska 36 — FAO Production yearbook — 1982)

3) Indeks starosti (kao odnos stanovništva iznad 65 i do 14 godina) za ukupno stanovništvo iznosi 0,37, za nepoljoprivredno 0,28, a za poljoprivredna čak 0,98. Inače se jedno stanovništvo smatra starijim kada taj indeks prelazi broj od 0,40.

kojeg obično prikazujemo kao stupanj deagrarijacije. Očito je da se radi o nepotpunoj deagrarijaciji u kojoj se poljoprivreda napušta kao profesija, ali ne i gospodarstvo, rad na gospodarstvu i dohodak s gospodarstva. Bilo bi, zapravo, ispravnije govoriti o deprofesionalizaciji poljoprivrede. Nema sumnje da na tim »nepoljoprivrednim gospodarstvima« raspoloživi rad (i upravljanje) imaju presudan značaj za proizvodnju i daljnji razvoj gospodarstva.

Prema popisu stanovništva godine 1981. u svim domaćinstvima s gospodarstvom oko 544 tisuća stalno zaposlenih izvan gospodarstva, ili 25,2% od ukupno stalno zaposlenih, povremeno radi na svom gospodarstvu. Znači da se svaki četvrti zaposleni u domaćinstvu s gospodarstvom povremeno angažira u poljoprivrednim radovima na gospodarstvu. Istodobno, povremenim radom na gospodarstvu angažira se oko 192 tisuća (ili 27,9%) osoba s osobnim prihodima i oko 634 tisuća (ili 12,0%) uzdržavanih osoba. Prema tome, uz 2.318.000 poljoprivrednika koji žive u domaćinstvu s gospodarstvom i stalno rade na gospodarstvu, povremeno na gospodarstvu radi i 1.370.000 ostalih članova domaćinstva raznog ekonomskog statusa. Taj, povremeni rad, se u najvećoj mjeri realizira upravo kod onih 47,1% gospodarstava čija domaćinstva nemaju poljoprivrednika. Na malom posjedu taj rad može biti dostatan za obavljanje potrebnih poslova na gospodarstvu. U svakom slučaju i povremeni rad predstavlja značajan dio ukupnog rada angažiranog na gospodarstvu.

Tabela 1.

Radna snaga u poljoprivredi
prema veličini gospodarstva

	Veličina gospodarstva ha			
	do 2,00	2,01—5,00	5,01—8,00	8,01 i više
$\frac{0}{0}$ domaćinstava	48,3	30,6	12,2	8,9
$\frac{0}{0}$ površina	13,7	30,4	22,7	33,3
$\frac{0}{0}$ poljoprivrednika	22,3	38,7	29,9	9,1
povremeni rad				
$\frac{0}{0}$ aktivnih izvan gospodarstva	43,8	33,6	12,1	10,4
$\frac{0}{0}$ osoba s osobnim prihodom	49,5	31,5	9,9	9,2
$\frac{0}{0}$ izdržavanih	43,0	34,0	13,0	10,0

Izvor: Popis stanovništva 1981.

Najveću koncentraciju radne snage u poljoprivredi nalazimo u domaćinstvima s najmanjim gospodarstvom (do 2,00 ha). Tamo, u 48,3% domaćinstava na 13,7% površina nalazimo čak 22,3% svih poljoprivrednika i gotovo polovicu ukupne povremeno angažirane radne snage u poljoprivredi. Odnos radne snage i zemljišta je ovdje najnepovoljniji, a u raspoloživoj masi radne snage prevladava povremeni oblik rada na gospodarstvu.

Najujednačenije odnosno nalazimo kod gospodarstava veličine između 2,00—5,00 hektara. U približno jednoj trećini domaćinstava, na oko trećini ukupne površine, angažirano je nešto manje od 40% ukupne stalne radne snage i oko trećine povremene radne snage. Daljnjim porastom veličine gospodarstva poboljšava se odnos radne snage i zemlji-

šta. Sve je manje radne snage angažirano po jedinici površine, a u ukupnoj radnoj snazi sve je manji udjel povremenog rada. Sve je viši stupanj profesionalizacije rada na gospodarstvu.

2. proizvodni kapaciteti seoskih gospodarstava

U izuzetno raznolikim prirodnim i proizvodnim uslovima koji vladaju širom Jugoslavije jedna te ista površina ima različiti proizvodni kapacitet. Zbog toga je vrlo teško na razini zemlje govoriti o »malom« ili »velikom« gospodarstvu. Ti pojmovi odgovaraju sasvim drugim apsolutnim veličinama u raznim agroekološkim uvjetima. No, bez obzira na ove ograde, možemo kazati da u Jugoslaviji prevladavaju mala gospodarstva.

Tablica 2.

Broj gospodarstava i prosječna veličina posjeda

Godina	Broj gospodarstava (u tisućama)	Površina (u tisućama ha)	Prosječna veličina gospodarstva (ha)
1900.	1.380	11.000	8,0
1931.	2.060	11.420	5,5
1949.	2.605	11.092	4,3
1960.	2.618	11.100	4,2
1969.	2.600	10.096	3,9
1981.	2.676	9.244	3,4

U prvih pedeset godina ovog stoljeća (1900–1949) broj poljoprivrednih gospodarstava je značajno rastao (od 1,4 na 2,6 milijuna) da bi se u posljednjih trideset godina (1949–1981) zadržao na oko 2,6 milijuna. Kako od prije rata (1931) bilježimo stalnu tendenciju pada površina tako i prosječna veličina gospodarstva stalno opada. U ukupnom osamdesetogodišnjem razdoblju prosječna površina se više negoli prepolovila (od 8,0 na 3,4 ha) da bi u posljednjih trideset godina (1949–1981) pad prosječne površine iznosio oko 21% (od 4,3 na 3,4 ha)⁴⁾

Ukupan društveno-ekonomski razvoj u poslijeratnom razdoblju i neviđeno nagli proces deagrarnizacije izazvao je značajan pad površina privatnog sektora. Institucionalnim mjerama, dvjema agrarnim reformama (1945. i 1953. godine), od privatnog vlasništva je izvučeno oko 1,1 milijun hektara što je poslužilo kao osnova za razvoj društvenog sektora u poljoprivredi. Ove su mjere značajno utjecale na povećanje broja gospodarstava, odnosno na smanjenje površina u privatnom posjedu, što je rezultiralo naglim padom prosječne veličine posjeda. Poslije ovin, institucionalnih mjera, čije se vrijeme djelovanja može ograničiti na 1953., odnosno 1955. godinu, na daljnje kretanje broja gospodarstava i zemljišnih površina djelovali su prvenstveno ekonomske prilike ukupnog i poljoprivrednog razvoja. U tom razdoblju broj gospodarstava se zadržao na približnih 2,6 milijuna, dok su se zemljišne površine i dalje nastavile smanjivati. Znači da su opći društveno-ekonomski uvjeti razvoja, poseb-

4) Krajem sedamdesetih godina prosječna veličina gospodarstva u SR Njemačkoj je iznosila 11,7 ha, Belgiji 11,6 ha, Nizozemskoj 13,0 ha, Francuskoj 21,0 ha, Italiji 7,7 ha, Danskoj 30,6 ha. Velikoi Britaniji 57,4 ha. Irskoj 17,7 ha.

no oni u poljoprivredi, i dalje djelovali u pravcu smanjenja veličine prosječnog zemljišnog posjeda privatnog gospodarstva.⁵⁾

Tablica 3.

Promjene u posjedovnoj strukturi

Godina	Ukupno	do 2 ha	2—5 ha	5—8 ha	iznad 8 ha
Gospodarstva (u 000)					
1949.	2.605	977	894	386	349
1960.	2.618	916	951	422	329
1969.	2.600	1.013	926	384	276
1981.	2.676	1.293	819	327	239
Indeks					
1981/1949.	102,7	132,3	91,6	84,7	68,5
Površina (u 000 ha)					
1949.	11.092	1.087	2.924	2.337	4.744
1960.	11.100	894	3.191	2.659	4.365
1969.	10.096	983	3.121	2.439	3.552
1981.	9.244	1.267	2.810	2.099	3.075
Indeks					
1981/1949.	83,3	116,5	96,1	89,7	64,8

Izvori: za 1949. podaci popisa stoke, za 1960. i 1969. popisi poljoprivrede, za 1981. popis stanovništva

Najznačajnije promjene u poslijeratnoj posjedovnoj strukturi odigravaju se upravo u grupi gospodarstava s najmanjim posjedom (do 2 ha). Broj ovih gospodarstava je u tom razdoblju porastao za 316.000 gospodarstava ili za 32,3%. Taj rast najmanjih gospodarstava najizraženiji je upravo u posljednjem desetljeću (1969–1981) kada bilježimo porast od 280.000 gospodarstava. Zapravo, rast ukupnog broja gospodarstava treba pripisati rastu upravo ove kategorije najmanjih gospodarstava na račun većih. Sve ostale kategorije većih gospodarstava pokazuju tendencije pada bilo da ih promatramo kao apsolutni pad ili kao pad udjela u ukupnoj strukturi. Najintenzivniji pad je bilježen u kategoriji najvećih gospodarstava (iznad 8 ha) koja su u trideset godišnjem razdoblju izgubila 110.000 gospodarstava ili 31,5% tako da u 1981. čine svega 8,9% svih gospodarstava.

Promjena korištenja zemljišnih površina prema veličinskim kategorijama gospodarstva slijedi, uglavnom, promjene u broju gospodarstava. Zemljišne površine najmanjih gospodarstava su u posljednjih deset godina (1969–1981) narasle za 284.000 ha (28,9%) što nije moglo nadoknaditi ukupan pad površina svih većih gospodarstava od 1.130.000 hektara. Bilančno, takvo kretanje je rezultiralo ukupnim padom površina u privatnom sektoru. Najveći apsolutni pad površina u trideset godišnjem razdoblju (1949–1981) od ukupno 1.669.000 ha ili 35,2% bilježimo u kategoriji najvećih gospodarstava (iznad 8 ha). Unatoč tome ova kategorija još danas (1981) drži jednu trećinu ukupnih zemljišnih površina. Proizlazi da ova brojčano najslabije zastupljena kategorija gospodarstava (8,9%) drži najveći dio fonda zemljišnih površina (33,3%).

5) Istodobno, u zapadnoevropskim razvijenim zemljama odvijao se suprotan proces okrupnjavanja gospodarstva. Tako se između 1955. i 1975. u Engleskoj prosječan posjed više negoli udvostručio, u Francuskoj narastao za 64%, Danskoj 38%, Italiji 24%, itd.

Tablica 4.

Prosječna veličina posjeda po kategorijama gospodarstava

Godina	u ha				
	Ukupan prosjek	do 2 ha	2—5 ha	5—8 ha	8 i više
1949.	4,26	1,11	3,27	6,05	13,59
1960.	4,24	0,97	3,35	6,30	13,27
1969.	3,88	0,97	3,37	6,35	12,87
1981.	3,45	0,98	3,42	6,41	12,87

Izvor: Preračunato iz tabele 3.

Promatramo li posjedovnu strukturu kroz prosječnu veličinu posjeda prema kategorijama gospodarstva nameće se zaključak da se praktički radi o jednoj vrlo stabilnoj strukturi. Činjenica je, da je najdinamičnija kategorija najmanjih gospodarstava vrlo naglo rasla i po broju kao i po udjelu u ukupnom broju gospodarstava (u 1981. narasla je 48,3%). Znatno je manje značajan rast površina kojeg ona posjeduje (u 1981. svega 13,7%). Njezina prosječna veličina se konstantno kreće oko 1,0 hektara. Unutar nje, mnogo brže rastu upravo najmanja gospodarstva. U posljednjih dvadeset godina (1961–1981) gospodarstva veličine do 1 hektara su brojčano narasla za 73% a njihova površina za 122%, da bi gospodarstva od 1 do 2 ha brojčano rasla samo za 7% a njihova površina samo za 15%. Prema tome, rastu najmanja gospodarstva koja su po zemljišnim površinama koje zauzimaju i po svojim proizvodnim (i tržišnim) kapacitetima i radnoj snazi u ukupnoj poljoprivredi minornog značaja.⁶⁾

Dvije srednje kategorije gospodarstava (2–5 i 5–8 ha), iako opadaju i po broju i po ukupnoj površini koju zauzimaju, zadržavaju dosta stabilan prosječan posjed. Dapače, mogli bismo kazati da pokazuju vrlo laganu tendenciju rasta prosječnog posjeda.

Najveća gospodarstva (iznad 8 ha) preživjela su u šestom desetljeću, najveći šok. Upravo u tom razdoblju (1960–1969) izgubili su najveći broj gospodarstava (indeks 83,9) i najveće površine (indeks 84,4). Taj šok se u najvećoj mjeri odnosi na najveća gospodarstva. Tako su ona iznad 10 ha u razdoblju od posljednjih dvadeset godina (1960–1981) izgubila 23% svog broja i čak 34% površina. To se svakako moralo odraziti i na pad prosječne veličine te kategorije gospodarstava.

Popis stanovništva iz godine 1981. je na seljačkim gospodarstvima registrirao ukupno 4,5 milijuna goveda, 7,7 milijuna ovaca i 7,0 milijuna svinja. Od tog fonda domaćinstva s »većim« gospodarstvom (iznad 5 ha) uzgajala su 47,2% goveda, 52,5% ovaca i 42,1% svinja. Prema tome, jedna petina (21,1%) većih gospodarstava je na više od polovice zemljišta (56,0%) uzgajala nešto manje od polovice ukupnog stočnog fonda.

Domaćinstva s najmanjim gospodarstvom uzgajaju najmanje stoke. Ona imaju najmanje trajno angažirane radne snage u poljoprivredi (poljoprivrednika), a uzgoj stoke iziskuje trajni radni angažman. Njihov

6) Postavlja se zbog toga pitanje da li posjede do 0,5, ili čak do 1,0 ha, smatrati gospodarstvima. Ona, u najvećoj mjeri predstavljaju okućnice-vrtove nepoljoprivrednih domaćinstava, služe u najvećoj mjeri za snabdijevanje domaćinstva ili rekreaciju (vikend gospodarstva). Ono u nacionalnoj ekonomiji i suvremenoj — tržišno orijentiranoj poljoprivrednoj proizvodnji imaju zbilja minorni značaj, a u mnogome otežavaju agrarno ekonomske analize onog segmenta koji ima znatno veći značaj u suvremenom razvoju poljoprivredne proizvodnje.

Tabela 5.

Stočni fond prema veličini gospodarstva

	Veličina gospodarstva ha			
	do 2	2—5	5—8	8 i više
Goveda	245.193	1.550.586	1.036.747	1.092.712
Ovce	1.424.680	2.258.508	1.711.372	2.367.706
Svinje	1.509.961	2.558.515	1.695.680	1.265.703
Po domaćinstvu				
Goveda	0,19	1,89	3,17	4,57
Ovce	1,10	2,76	5,23	9,91
Svinje	1,17	3,12	5,18	5,30
Po 1 hektaru				
Goveda	0,18	0,55	0,49	0,36
Ovce	1,12	0,80	0,82	0,77
Svinje	1,19	0,91	0,81	0,41

Izvor: Popis stanovništva 1981.

ve, inače male zemljišne površine, u najvećoj su mjeri korištene biljnom proizvodnjom koja je namijenjena za domaćinstvo. Zbog toga su one i najmanje opterećene govedima, ovce pretežno pasu na zajedničkim pašnjacima, a svinje uzgajane prvenstveno za vlastitu potrošnju, hrane se iz vreće.⁷⁾ Porastom veličine gospodarstva raste i veličina stočnog fonda koje domaćinstvo uzgaja. Sve je prisutnija tržišno orijentirana stočna proizvodnja. Opterećenost zemljišta sa stočnim fondom je sve manja, sve su veće mogućnosti da se stoka ishrani vlastitom proizvodnjom krme.

Popisom stanovništva 1981. registriran je u seoskim domaćinstvima i broj traktora. Ukupno je u seoskim domaćinstvima s gospodarstvom tada popisano 155.259 jednoosovinskih i 398.201 dvoosovinskih traktora s ukupnom snagom od 12.319.000 kW. Na gospodarstva sa više od 5 hektara otpada 35% jednoosovinskih, 55% dvoosovinskih traktora s ukupnom snagom od 6.754.044 kW. Znači da na nešto više od polovice (56,0%) površina, koliko ta gospodarstva posjeduju, dolazi približno isto toliko (54,8%) ukupno raspoložive snage traktora.

Tabela 6.

Mehanizacija prema veličini gospodarstva

	Veličina gospodarstva ha			
	do 2	2—5	5—8	8 i više
Jednoosovinski				
— broj	49.551	51.405	26.608	27.698
— snaga kW	315.248	356.152	191.384	225.842
Dvoosovinski				
— broj	267.189	137.685	115.477	103.692
— snaga kW	1.101.993	3.791.509	3.314.933	3.021.885

■

7) Interesantno je, međutim, napomenuti da od svih domaćinstava koja uzgajaju krave i stoe ne junice oko jedine trećine (29,6%) nemaju stalne radne snage-paljoprivrednika. Znači da su jedna trećina domaćinstava koja uzgaja krave, po svom socio-ekonomskom statusu »nepaljoprivredna« domaćinstva. Dalje, na »usitnjenost stočarstva« upućuje i činjenica da od svih domaćinstava koja uzgajaju krave čak jedna polovica (42,7%) drži samo jedno grlo, 38,4% dva grla, a samo 18,9% domaćinstava drži tri i više krava.

**Broj traktora
po domaćinstvu**

— jednoosovinskih	0,04	0,06	0,08	0,12
— dvoosovinskih	0,21	0,17	0,35	0,43

Ukupna snaga kW

— po domaćinstvu	1,1	5,1	10,7	13,6
— po hektaru (1)	1,1	1,5	1,7	1,1

Izvor: Popis stanovništva 1981.

Porastom veličine gospodarstva raste i broj traktora s kojim domaćinstva raspolažu. Po broju traktora, najbolje su opremljena domaćinstva s gospodarstvom iznad 8 hektara. U godini 1981. u ovoj grupi domaćinstava, jedan jednoosovinski traktor je dolazio na približno 8 a jedan dvoosovinski na 2 domaćinstva. Porastom gospodarstva, dalje, raste ukupna radna snaga traktora i to znatno brže od broja, iz čega proizlazi da domaćinstva s većim gospodarstvom u pravilu koriste traktore veće snage. S najviše radne snage traktora po jedinici površine raspolažu domaćinstva sa »srednjom veličinom« gospodarstva (2–8 ha). Po 1 hektaru ona imaju između 1,5 do 1,7 kW traktorske snage. Sa znatno manje snage raspolažu domaćinstva s gospodarstvom iznad 8 hektara (1,1 kW po ha), što može uputiti na zaključak da se mehanizacija ovdje mnogo racionalnije koristi.

3. Elementi ekonomike seoskog domaćinstva i gospodarstva

Ekonomika seoskog gospodarstva je najuže vezana uz ekonomiku njegovog domaćinstva. Seoska domaćinstva, u pravilu, imaju više izvora prihoda (s gospodarstva, izvan gospodarstva), a njihova raspodjela na različite namjene je uvjetovana i ekonomskim kao i izvanekonomskim faktorima. Potrebno je zbog toga naznačiti neka osnovna obilježja ekonomike domaćinstva tražeći unutar njih mjesto i ulogu gospodarstva. Dalje, seoska domaćinstva i njihova gospodarstva su međusobno jako heterogena i po svom socio-ekonomskom statusu, kao i po ponašanju. Zbog toga je potrebno analizom obuhvatiti posebno neke osnovne socio-ekonomske tipove domaćinstva (poljoprivredna-mješovita) i ekonomske kategorije gospodarstva (veličina posjeda).⁸⁾

Prvo, treba upozoriti na jednu tendenciju ujednačavanja. Naime, u čitavom obuhvaćenom razdoblju očituje se tendencija bržeg rasta ukupnih raspoloživih sredstava poljoprivrednih domaćinstava tako da se ona postepeno izjednačuju s mješovitim. Sredinom šezdesetih, mješovita su domaćinstva raspolagala sa 1,4 puta većim sredstvima od poljoprivrednih. Ako tome dodamo sve one prednosti (beneficije) koje je mješovito domaćinstvo imalo iz radnog odnosa (socijalno, mirovinsko osiguranje) i dohotka iz tog odnosa (redovitost, sigurnost, kreditna sposobnost) itd., onda je sve to zajedno činilo značajnu podlogu za socijalnu i ekonomski diferencijaciju između ovih dviju grupa domaćinstava u selu.

Međutim, tokom slijedećih dvadesetak godina sredstva poljoprivrednih domaćinstava rasla su znatno brže tako da su se početkom osamdesetih godina po svojoj visini praktički izjednačila sa sredstvima mješovi-

8) Svi podaci što se ovdje iznose dobiveni su iz »Ankete o seoskim domaćinstvima«, **Statistički bilten SZS** za odgovarajuće godine, a prikazani su kao petogodišnji, odnosno trogodišnji (1980–83) prosjeci.

Tabela 7.

Raspoloživa sredstva poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava

Razdoblje	Poljoprivredna dom.		Mješovita dom.		Poljoprivredna dom. = 100
	Ukupno dinara	Lančani indeks	Ukupno dinara	Lančani indeks	
1965—1969.	11.476	100	15.949	100	139
1970—1974.	28.816	251	37.317	234	129
1975—1979.	80.461	279	98.501	264	122
1980—1982.	252.964	314	267.334	271	106

tih domaćinstava. Po toj osnovi, ne ulazeći u one prednosti koje proizlaze iz radnog odnosa kod mješovitih, razlike u ekonomskom statusu (pa time i socijalna diferencijacija) između ovih dviju grupa domaćinstava u selu su se značajno umanjile.

Tabela 8.

Raspoloživa sredstva domaćinstva prema veličini gospodarstva

Razdoblje	Veličina gospodarstva u ha				
	do 2	2—3	5—8	8 i više	
1965—1969.	1.055	11.635	12.906	14.717	17.780
1970—1974.	26.993	29.814	33.270	39.943	45.960
1975—1979.	71.342	80.552	88.976	106.849	136.850
1980—1982.	186.746	234.924	259.440	315.934	413.282
Indeks 1980—82/1965-69.	1.770	2.019	2.010	2.147	2.324

Nasuprot tome, izrazito je naglašena razlika u visini raspoloživih sredstava između seoskih domaćinstava s različitom veličinom gospodarstva. Domaćinstva s najvećim gospodarstvom (iznad 8 ha) tako su početkom osamdesetih godina raspolagala sa 2,2 puta većim sredstvima od domaćinstva s najmanjim gospodarstvom (do 2 ha). Važno je, međutim, upozoriti da se ova razlika u analiziranih dvadesetak godina povećava. Dok raspoloživa sredstva domaćinstava s najmanjim gospodarstvom (do 2 ha) u tom razdoblju rastu samo za 1,77 puta, kod domaćinstva s najvećim gospodarstvom ona rastu za 2,32 puta.

Tabela 9.

Struktura raspoloživih sredstava poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava

Razdoblje	Poljoprivredna domaćinstva			Mješovita domaćinstva		
	s gospodarstva dinara	izvan gosp. dinara	% s gospodarstva	s gospodarstva dinara	izvan gosp. dinara	% s gospodarstva
1965—1969.	8.447	2.036	81	6.739	8.081	45
1970—1974.	18.560	7.602	71	12.672	22.094	36
1975—1979.	52.230	19.797	73	32.048	59.882	35
1980—1982.	170.840	49.140	78	104.137	141.128	42

Prihodi s gospodarstva kod poljoprivrednih domaćinstava čine oko tri četvrtine ukupnih sredstava. Poslije osjetnog relativnog pada sedamdesetih godina (od 81% na 71%) udjel gospodarstva u ukupnim sredstvi-

ma pokazuje laganu tendenciju rasta. Kod mješovitih domaćinstava udjel sredstava s gospodarstva do osamdesetih godina postepeno pada (od 45% na 35%) da bi se početkom osamdesetih ponovno vratio na početnu veličinu (42%).

Krajem šezdesetih godina (1965–69) sredstva s gospodarstva kod poljoprivrednih domaćinstava bila su veća od istovjetnih sredstava mješovitih domaćinstava za 1,25 puta. Ta razlika postepeno raste da bi početkom osamdesetih godina (1980–82) bila veća za 1,6 puta. Iako relativno sporo, jer se ipak radi o rasponu od dvadesetak godina, ipak je uočljiva tendencija diferencijacije poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava na bazi sve većih prihoda s gospodarstva poljoprivrednih domaćinstava. U odnosu prema mješovitim, poljoprivredna domaćinstva realiziraju sve veća sredstva s gospodarstva. Dalje, poljoprivredno domaćinstvo je potkraj šezdesetih izvan gospodarstva ostvarivalo tek oko jedne četvrtine (25%) tih istih sredstava mješovitog domaćinstva da bi, početkom osamdesetih godina, ostvarivalo više od jedne trećine (35%) istovjetnih sredstava mješovitih.

Prema tome, u poljoprivrednom domaćinstvu, koliko god da raste udjel i značaj sredstava s gospodarstva pa se na toj osnovi njihova gospodarstva postepeno sve više diferenciraju od gospodarstva mješovitog domaćinstva, toliko je isto prisutna tendencija rasta sredstava u djelatnostima izvan gospodarstva.

Tabela 10.

Struktura raspoloživih sredstava domaćinstva prema veličini gospodarstva

Razdoblje	Veličina gospodarstva u ha				
	do 2	2–3	3–5	5–8	8 i više
Sredstva s gospodarstva					
1965–1969.	4.013	6.346	7.998	10.397	12.890
1970–1974.	7.698	12.245	16.043	22.407	28.163
1975–1979.	19.748	32.783	42.311	59.279	80.942
1980–1982.	61.746	110.483	130.577	181.657	255.477
Sredstva izvan gospodarstva					
1965–1969.	5.822	4.389	3.913	3.035	3.300
1970–1974.	17.706	15.306	14.532	13.937	13.757
1975–1979.	47.429	41.407	38.879	37.494	42.897
1980–1982.	112.275	102.525	102.445	96.801	107.330
% sredstva s gospodarstva					
1965–1969.	40,8	59,1	67,1	77,4	79,6
1970–1974.	30,3	44,4	52,5	61,7	67,2
1975–1979.	29,4	44,2	52,1	61,3	65,4
1980–1982.	35,5	51,9	56,0	65,2	70,4

Porastom veličine gospodarstva, što je i normalno, rastu raspoloživa sredstva iz gospodarstva. Domaćinstva s najvećim gospodarstvom (iznad 8 ha) početkom osamdesetih godina raspolagala su sa 4,13 puta većim sredstvima od najmanjih gospodarstava (do 2 ha). Važno je, međutim, upozoriti da su, tokom razdoblja od obuhvaćenih dvadesetak godina, sredstva iz proizvodnje u najvećih gospodarstava rasla brže nego u malih. Nasuprot tome, sredstva koja pristižu djelatnostima izvan gospodarstva približno su iste visine za sva domaćinstva bez obzira na veličinu njihovog gospodarstva.

Naturalnoj potrošnji u domaćinstvu sva seoska domaćinstva, bez obzira na socio-ekonomski tip i veličinu gospodarstva, namijenjuju približno podjednaki obim proizvodnje. Obim proizvodnje gospodarstva koji je namijenjen potrošnji u domaćinstvu, ovisi znatno više o broju članova domaćinstva negoli o drugim karakteristikama domaćinstva i gospodarstva. Važno je, međutim, upozoriti da u čitavom promatranom razdoblju od dvadesetak godina, udjel prirodne potrošnje u ukupnoj proizvodnji ima tendenciju opadanja za sve tipove domaćinstva i gospodarstva. Iako je udjel prirodne potrošnje, posebno u mješovitim domaćinstvima (45%) i domaćinstvima s najmanjim gospodarstvom (43%) vrlo visok, općenito zapažamo tendenciju njegovog smanjenja. Ipak, relativno se sve veći dio proizvodnje s gospodarstva namijenjuje tržištu.

Tabela 11.

Struktura novčanih izdataka poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava

Razdoblje	Poljoprivredna domaćin.			Mješovita domaćinstva		
	Izdaci za gosp. dinara	Izdaci za dom. dinara	% izdataka za gospod.	Izdaci za gosp. dinara	Izdaci za dom. dinara	% izdataka za gospod.
1965—1969.	2.899	4.216	41	2.906	7.558	28
1970—1974.	6.947	10.807	39	5.823	19.134	23
1975—1979.	18.291	30.349	38	14.313	50.480	22
1980—1982.	61.269	84.839	42	41.610	124.092	25
Lančini indeksi (prethodno razdoblje = 100)						
1970—1974.	240	256	—	200	253	—
1975—1979.	263	281	—	246	263	—
1980—1982.	335	279	—	291	246	—

U strukturi novčanih izdataka seoskih domaćinstava, izdaci za gospodarstvo u poljoprivrednih čine oko 40%, a u mješovitim oko 25% ukupnih novčanih izdataka. Veći dio izdataka odlazi na podmirenje raznih troškova domaćinstva. U mješovitim je to posebno izraženo. U prosjeku, ti izdaci su u mješovitim jedan i pol puta veći negoli u poljoprivrednih domaćinstava. To čini materijalnu osnovu višeg standarda mješovitog domaćinstva i, prema tome, socijalne diferencijacije u selu. Doduše, te razlike se smanjuju, ali su još uvijek izražene.⁹⁾

Izdaci za gospodarstvo potkraj šezdesetih godina približno su jednaki u obje grupe domaćinstava. Tokom vremena, izdaci za gospodarstvo u poljoprivrednih domaćinstava rastu brže tako da početkom osamdesetih ona za proizvodnju izdvajaju 1,5 puta više negoli mješovita domaćinstva. Prema tome, poljoprivredna i mješovita domaćinstva ne razlikuju se samo po internoj raspodjeli sredstava (za domaćinstvo – za gospodarstvo), već i po tome što se poljoprivredna povećanim izdacima za gospodarstvo odlučnije opredjeljuju za razvoj proizvodnje¹⁰⁾.

Općenito, u obje grupe domaćinstava do konca sedamdesetih godina izdaci za domaćinstvo rasli su brže od izdataka za gospodarstvo. Početkom osamdesetih, u obje grupe, događa se preokret: izdaci za gospo-

9) U razdoblju 1965—69. izdaci za domaćinstvo su u mješovitim bili veći za 1,79 puta, 1970—74. za 1,77, 1975—79. za 1,66, a u 1980—83. za 1,46 puta veći od istih izdataka poljoprivrednih domaćinstava.

10) U razdoblju od dvadesetak godina (1965—82) izdaci za gospodarstvo su u poljoprivrednih domaćinstava porasli za 21,1 puta, a kod mješovitih za 14,4 puta.

darstvo rastu osjetno brže od onih za domaćinstvo. To je vjerojatno doprinijelo da i prihodi s gospodarstva u obje grupe domaćinstva rastu brže od ostalih prihoda izvan gospodarstva i ukupnih prihoda domaćinstva. Ne možemo se oteti dojmu da se obje grupe seoskih domaćinstava u osamdesetim godinama u većoj mjeri okreću svom gospodarstvu i proizvodnji. Početkom osamdesetih godina ekonomska kriza s rastućom inflacijom sve više obezvređuje prihode izvan gospodarstva. Seosko domaćinstvo, koje relativno malo može utjecati na prihode izvan gospodarstva, okreće se u većoj mjeri proizvodnji na vlastitom gospodarstvu kako bi na taj način održalo ili poboljšalo svoj ekonomski status.

Tabela 12.

Struktura novčanih izdataka prema veličini gospodarstva

Razdoblje	Veličina gospodarstva ha				
	do 2	2—3	3—5	5—8	8 i više
Izdaci za gospodarstvo					
1965—1969.	1.566	2.279	2.792	3.916	4.981
1970—1974.	3.127	4.840	6.497	9.516	11.743
1975—1979.	7.755	12.875	16.528	23.168	32.187
1980—1982.	22.091	38.635	49.089	68.719	104.170
Izdaci za domaćinstvo					
1965—1969.	5.761	5.099	5.267	5.369	6.250
1970—1974.	15.328	14.250	14.718	15.650	17.432
1975—1979.	40.761	38.965	38.336	42.368	52.540
1980—1982.	98.148	101.343	102.642	117.426	142.728
% izdaci za gospodarstvo					
1965—1969.	21,4	30,9	53,0	42,2	44,4
1970—1974.	16,9	25,4	30,6	37,8	40,3
1975—1979.	16,0	24,8	30,1	35,4	38,0
1980—1982.	18,4	27,6	32,4	36,9	42,2
Odstupanje od prosjeka 1980-82 = 100					
za gospodarstvo	44,9	78,6	100,0	39,9	212,0
za domaćinstvo	90,3	93,3	94,5	108,0	131,4

Izdaci za gospodarstvo rastu porastom veličine gospodarstva tako da i udjel ovih izdataka u ukupnim izdacima domaćinstva raste. Početkom osamdesetih godina izdaci za gospodarstvo u domaćinstvima s najmanjim gospodarstvom (do 2 ha) činili su 18,4%, a u domaćinstvima s najvećim gospodarstvom (8 ha i više) 42,2% ukupnih novčanih izdataka. Dakle, domaćinstva s najvećim gospodarstvom izdvajaju za domaćinstvo veća novčana sredstva negoli za gospodarstvo.

I ovdje, za sve veličine gospodarstva, do osamdesetih godina izdaci su za domaćinstvo rasli brže da bi, poslije osamdesetih, rasli brže izdaci za gospodarstvo. Seoska domaćinstva se međusobno znatno više diferenciraju prema izdacima za gospodarstvo (44,9–212,0) u odnosu prema prosjeku negoli prema izdacima za domaćinstvo (90,3–131,4).

4. zaključna razmatranja

Čitavo poslijeratno razdoblje karakterizirano je usitnjavanjem posjedovne strukture seljačkog gospodarstva. U prvom razdoblju su na taj proces utjecale svjesno mjere agrarne politike (agrarne reforme), kasnije su se ti procesi nastavili pod spontanijem utjecajem općeg ekonomskog i agrar-

nog razvoja. Ogroman odljev radne snage iz poljoprivrede nije se odrazio u izmjeni posjedovne strukture u smislu njenog okrupnjavanja. Čitav niz faktora utjecao je na takav razvoj. Ovdje bismo naznačili samo dva koja nam se čine najbitnijima, i to:

- prvo, ekstenzivan razvoj nepoljoprivrede, niska proizvodnost rada pa stoga i nizak dohodak, trajno je pothranjivao potrebu stjecanja dodatnog dohotka (izvan radnog odnosa) što je dojučerašnjeg seljaka vraćalo natrag na njivu da tamo taj dohodak (naturalni ili novčani) i realizira. Zbog toga proces deagrarizacije i nije radikalna jer se manifestira kao napuštanje profesije poljoprivrednika, ali ne i zemljišta i proizvodnje. Zapravo, bilo bi ispravnije govoriti o procesu deprofesionalizacije poljoprivrede jer, de facto, u poljoprivredi imamo znatno više angažirane radne snage negoli što bi se to moglo zaključiti iz broja profesionalnih poljoprivrednika,
- drugo, trajno podržavan podređen položaj poljoprivrede kao grane djelatnosti, ekonomska nestabilnost, socijalna podređenost, politička podozrivost, nisu svakako predstavljali pogodnu ekonomsku, socijalnu i političku klimu za odlučnije prestrukturiranje posjedovne strukture u smislu njenog okrupnjavanja.

Sve je to onemogućavalo odlučnije pokretanje i razvoj procesa koncentracije jugoslavenske poljoprivrede podržavajući stanje u kojem, s jedne strane, gospodarstvo još uvijek ima naglašenu funkciju samoopskrbe domaćinstva, a s druge strane, nema dovoljno snage-mogućnosti – motiva da se osloncem na (stabilnije) tržište, smjelije okrene povećanju vlastitih proizvodnih kapaciteta.

Ipak, unatoč tome, u promatranom dvadesetgodišnjem razdoblju, pokazuju se tendencije prema kojima poljoprivredna domaćinstva i domaćinstva s većim gospodarstvima sve odlučnije razvijaju poljoprivrednu proizvodnju. Na tim osnovama se postepeno, ali sve više, vrši diferencijacija između seoskih domaćinstava. Te se promjene očituju kroz proces intenzifikacije proizvodnje, sve veću (često neracionalnu) primjenu mehanizacije i sve većim inputima. One se odvijaju u uvjetima pada (profesionalne) radne snage na gospodarstvu pa i produktivnost rada poljoprivrednika raste.

Ako bi ove promjene i mogli označiti kao pozitivne procese, znatno manje možemo biti zadovoljni tempom (radikalnošću) kojim se one odvijaju. Čini nam se da je i suviše vremena proteklo za relativno male pomake. Prema našem sudu, opći privredni razvoj (nepoljoprivredne djelatnosti) nije omogućio radikalnije promjene: na jednom kraju odlučniji rascjep s poljoprivredom (i gospodarstvom), a na drugom kraju odlučnije otvaranje prema razvoju proizvodnje i prestrukturiranje u agraru. Proizvodnju mješovitih malih gospodarstava ne bi smjeli potcijeniti. Srednjeročno (u uvjetima krize) radi njihove, iako ograničene, tržišne proizvodnje i njihovih viškova zbog potreba snabdijevanja tržišta, i zbog toga što proizvodnja za domaćinstvo predstavlja dodatni (skriveni) prihod domaćinstva, čime se kompenzira nizak dohodak izvan gospodarstva što sve umanjuje (ublažava) socijalno-ekonomske tenzije u teškim ekonomskim uvjetima. Dugoročno, posjedovanje »malih« gospodarstava i bavljenje proizvodnjom neće biti uvjetovano imperativom ekonomske nužnosti. Bit će to više odraz želja za vlastitom proizvodnjom, proizvodnjom vlastite zdrave hrane, rekreacijom, produktivnim korištenjem sve većeg slobodnog vremena. I takvo malo gospodarstvo – mala proizvodnja (dvojne aktivnosti) mora naći svoje mjesto u budućem ekonomskom, društvenom i prostornom razvoju.

Međutim, s aspekta razvoja tržišne proizvodnje seljačko gospodarstvo s obzirom na svoje postojeće i potencijalne kapacitete mora naći adekvatno mjesto u privrednom i društvenom razvoju. Ne ulazeći ovdje u vrlo kompleksne idejne, političke i ekonomske aspekte odnosa prema agraru i unutar agrara, smatramo da bi, u cilju razvoja tržišne proizvodnje, morali posebno izdvojiti ona poljoprivredna i krupnija gospodarstva koja, vidjeli smo, pokazuju tendenciju da se odlučnije opredijele za intenzivniju – robnu proizvodnju. U okviru razvojne politike agrara, morali bismo posebno izdvojiti i promovirati one mjere koje bi potpomogle te već prisutne procese. Morali bismo se i ovdje, kao uostalom i u ukupnoj privredi, osloboditi sindroma egalitarizma i adekvatnim mjerama pomagati – poticati razvoj onih gospodarstava koja su, u ne baš povoljnim uvjetima, pokazali volju, inicijativu, snagu, a i znanje da se odlučnije upuste u razvoj svoje proizvodnje.

Josip Defilippis

Development Tendencies of Rural Holding in Yugoslavia

Summary

In the introduction the author briefly discusses the formation of rural household in Yugoslavia, i. e. the peasants' struggle to establish, consolidate and expand their farms. Still today, in spite of industrialization, developed market and also his own increasing orientation to non-agricultural occupations, the peasant reluctantly parts from his family holding.

The labour force on holdings is constantly decreasing, so that today almost half of the holdings have no farm workers. However, this does not mean that the land is not cultivated, and consequently the author believes that deagrarization is much less than shown by statistical data and that a more appropriate term would be deprofessionalization of agriculture.

In the section on production capacities the author analyses the number and average size of the holdings (parcelization tendency) in the post-war period, changes in cattle stock, and the degree of mechanization.

Presenting the holding economy through income and costs, the author concludes that in the observed period equalization of profit in agricultural holding and mixed farms occurred first, in the same category of ownership, and there has recently been slight advantage in favour of agricultural holdings due to the higher profit from the land, together with the greater inflow from activities other than farming.

With regard to costs they have been higher for household requirements since the 1980s, and from that time costs of farming have been increased at a higher rate.

Тенденции развития крестьянских хозяйств в Югославии

Резюме

Автором кратко обрисованы, появление крестьянских хозяйств в Югославии, стремления и борьба крестьян установить, укрепить и увеличить свое имущество. И ныне, крестьянин вопреки процессу индустриализации, развитому рынку и в конце всего, его более усиленной направленности к несельскохозяйственному сектору, с трудом отрывается от семейного хозяйства.

Доля рабочей силы в крестьянском хозяйстве постоянно уменьшается и в настоящее время в свыше половины домашних хозяйствах наблюдается отток сельскохозяйственных работников и хозяйства остаются без рабочей силы. Однако, земля и дальше обрабатывается крестьянами, а по мнению автора, процесс деаграризации происходил более замедленными темпами (относительно данных охваченных статистикой) и что вполне основательно его назвать процессом депрофессионализации сельского хозяйства.

В разделе о производственных мощностях, автор изучает динамику численности площадей хозяйства в среднем (тенденция умельчения) в послевоенный период, изменения в поголовном счете скота и уровень механизации.

Показывая экономику хозяйства через доходы и затраты, автор считает, что в изучаемый период, доходы крестьянских хозяйств и смешанных хозяйств, имея в виду полное сходство в категориях собственности, сравнялись. Однако в последнее время отмечен определенный перевес крестьянских хозяйств над смешанными, благодаря более высоким доходам получаемых от хозяйства и более высоким притокам доходов полученных от внесельскохозяйственного сектора.

Что касается затрат, они, начиная с 80-х годов, оказались в большем размере для надобностей домашнего хозяйства, однако с того времени увеличиваются быстрыми темпами и на само хозяйство.